

ВПЛИВ НІМЕЧЧИНИ НА ПЕРЕБІГ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Оксана КАЛИЩУК,

кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Калищук Оксана. *Вплив Німеччини на перебіг українсько-польського протистояння.*

У статті показано, як, на думку вчених, дії німецької окупаційної влади впливали на розгортання протистояння між українцями та поляками на західних землях України у роки Другої світової війни. Підкреслено, що не можна ні абсолютизувати, ні ігнорувати роль третьої сили у трагічних подіях 70-річної давнини.

Ключові слова: *українсько-польське протистояння, Друга світова війна, Волинь, Галичина, Холмщина, Німеччина.*

Калищук Оксана. *Влияние Германии на ход украинско-польского противостояния.*

В статье показано как, по мнению ученых, действия немецкой оккупационной власти влияли на ход противостояния между украинцами и поляками на западных украинских землях в годы Второй мировой войны. Подчеркивается, что нельзя ни абсолютизировать, ни игнорировать роль третьей силы в трагических событиях 70-летней давности.

Ключевые слова: *украинско-польское противостояние, Вторая мировая война, Волинь, Галичина, Холмщина, Германия.*

Kalishchuk Oksana. *Influence of Germany on the course of the Polish-Ukrainian confrontation.*

The article pprokazano how scientists believe the deployment of confrontation between Ukrainian and Poles in the western part of Ukraine in World War II influenced of German occupation authorities. Underlined that can neither absolute nor ignore the role of a third force in the tragic events of 70 years ago.

Keywords: *Ukrainian-Polish conflict, World War II, Volhynia, Galicia, Kholmshchyna Germany.*

У комплексі питань, які містить проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни, окреме місце займає з'ясування ролі «третьої» сили в перебігу етнічного конфлікту. На жаль, це питання мало досліджене, і нині немає жодного цілісного комплексного дослідження, присвяченого його висвітленню. Як слушно зауважує Збігнев Бжезинський, нині підкреслюється безпосередня відповідальність УПА й обминається роль німців та советів [29, с. 26]. Серед інших слід виділити роботи українських дослідників Володимира Трофимовича [39; 40; 41; 42; 43], Тетяни Карпуніної [15; 16] та польських істориків Гжегожа Мазура [24; 50], Себастьяна Зигмунтовича [59].

Відразу слід зазначити, що тема ролі «третьох» сил (Москви та Берліна) у роздмухуванні українсько-польського протистояння виринає уже в роки Другої світової війни. На це звертали увагу представники українського та польського підпілля. Водночас, в історіографії наголошується на тому, що лише незначна частина критично мислячих політичних діячів того часу розуміла, хто інспірує збройний конфлікт між поляками та українцями. У цьому контексті, зокрема, згадується наказ коменданта Волинського округу АК полковника К. Бонбінського (Babiński Kazimierz płk «Luboń», «Maciej», «Boryna», «Krzysztof», «Marcin», «Józef Orlica», «Wiktor», «Zrąb») від 22 квітня 1943 року та звернення окружного делегата уряду Польської держави від 28 липня 1943 року. Останній стверджував, що «німець і москаль... роздмухали антипольську пропаганду. Вони множать, збільшують стократ, перебільшують до колосальних розмірів невеликі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздразнити, спрямувати один проти іншого, створити духовний кордон між поляками і українцями. Створити на довгі роки привід для боротьби. Запрягти й використати найманих злочинців і злочини. В поляках і українцях вони зміцнюють образи, розпа-

люють у їхніх душах ненависть, жагу і відпор. Тим самим вони завдають удару по історичній польській ідеї – ідеї духовного, братнього співжиття з сусідніми народами. І при тому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунські жести, вдають, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити» [32, с. 38].

З українського боку теж розуміли, що розпалювання міжнаціональної ворожнечі є способом поневолення. Так, в одній із відозв наголошувалося на тому, що Москва і Берлін порозумілися і в майбутньому знайдуть спільну мову у справі повалення Української чи Польської держави та поневолення обох народів [33, с. 33]. Ставши до керма ОУН та УПА, Роман Шухевич у жовтні 1943 року випустив Комунікат проводу ОУН(сд) з приводу волинських подій, у якому була висловлена позиція щодо ролі Москви і Берліна у взаємознищенні українців і поляків і оцінено їх як «події, що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народами українським і польським». Йшлося також про те, що «як по одному, так і по другому, польському і українському боці, знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза й виконувати роботу, що крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може» [22, с. 189].

Висловлюючи свою позицію щодо ролі Москви і Берліна у взаємознищенні українців та поляків (правда, уже значно пізніше), чільний діяч ОУН Микола Лебедь зазначав, що вони кинули їх на взаємну різню, щоб відвернути їхню увагу від основних цілей та завдань, спрямованих на боротьбу з їхніми спільними ворогами (Москвою і Берліном).

На вигоді українсько-польської ворожнечі для третіх сторін вказував і Тарас Бульба-Боровець у листівці, датованій червнем 1943 року: «Поляки, – говорилося у ній, – німецьким та російським імперіалістам належить на роз'єднанні та ворожнечі серед

Євген Коновалець

поневоленіх народів. А особисто німцям залежить на тому, щоб між українцями та поляками не було згоди». Він зауважував, що через провокації фашисти стали українськими руками мордувати поляків [11, с. 50].

Цим же шляхом йшли представники громадськості і в пізніші часи. Так, деякі польські опозиційні середовища, наприклад, Конфедерація незалежної Польщі й товариство «Поміст», намагалися вирішити «волинську проблему», звинувачуючи третю сторону – Німеччину чи СРСР [51; 46].

Очевидно, що в історіографії не могли оминати позицію вищих посадових осіб німецької окупаційної влади щодо українсько-польського протистояння. У цьому контексті згадується, зокрема, особа генерал-губернатора Польщі Ганса Франка, який на нараді членів свого уряду 16 грудня 1941 року заявив: «Українці особливо придатні, аби скласти противагу стосовно поляків» [57, с. 121], а пізніше, 5 червня 1942 року, від-

верто визнавав, що в інтересах німецької політики між поляками й українцями повинні підтримуватися напружені стосунки. Цю тезу, як відомо, він повторив у промові до членів НСДРП у січні 1944 року, говорячи, що після перемоги у війні нічого немає проти, аби «зробити «місиво» («січене м'ясо») з поляків та українців і з того всього, що тут крутиться».

Однією з найпоширеніших в історіографії ілюстрацій позиції німецької влади щодо українсько-польського протистояння є думка Еріха Коха, яку він висловив на нараді апарату рейхскомісаріату наприкінці 1943 року: «Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем бажав його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його вбити, а якщо по дорозі вони зустрінуть єврея і вб'ють його, то це буде саме те, що потрібно». На цю цитату ми натрапляємо у багатьох українських авторів (В. Гошовська, С. Сьомін, В. Смолянчук [7, с. 28], Б. Гудь [8, с. 376], В. Гулай [9, с. 84], І. Діак [12, с. 3], А. Кентій [17, с. 233], Ю. Киричук [19, с. 158], В. Литвин [23, с. 579], В. Наконечний [26, с. 101], І. Патриляк [28, с. 438], В. Сергійчук [32, с. 68-69], Ю. Сливка [33, с. 28], К. Сміян [34, с. 12], Ю. Сорока [35, с. 25], В. Трофимович [38, с. 258], А. Чайковський [44, с. 235], а також польських (В. Беганський, М. Юхневич і С. Окенський [45, с. 117], А. Росінський [53], Ю. Туровський і В. Семашко [58, с. 46]).

Не менш чітко відображає позицію німців і відповідь на скарги поляків іншого високопосадовця – сарненського окружного комісара: «Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть» [25, с. 213; 33, с. 28]. Причини такої політики пояснюють слова Г. Франка, скеровані до німецьких урядовців 15 серпня 1942 року в Кракові: «Повинен ствердити, що в інтересах німецької політики підтримувати напружені стосунки між поляками і українцями. Українці у кількості 4,5 чи 5 млн є надзвичайно важлива противага полякам» [55, с. 118].

Оприлюднені в сучасній історіографії джерела дають змогу стверджувати, що серед представників і українського, і польського підпілля було розуміння провокативної ролі німців у розгортанні конфлікту. Так, зокрема, підставою для такого висновку можуть бути звіт у Лондон делегата уряду за липень 1943 року, рапорт інформаційного департаменту делегатури уряду від 17 вересня 1943 року «Східні землі. Територіальний огляд за період 15.VII – 15.IX. 1943» (Ziemie Wschodnie. Przegląd terenowy za okres 15.VII – 15.IX.1943), звіт від грудня 1943 року К. Банаха еміграційному урядові в Лондоні. Коментуючи події, останній, на думку А. Боляновського [4, с. 101], визнав, що на Волині німці активно приймали поляків до поліції та жандармерії, перевели сюди відділи, сформовані з поляків – найімовірніше, польських військових, полонених під час кампанії 1939 року, – і, обдуманно чи необдуманно застосовуючи засаду колективної відповідальності, спричинилися до погіршення ситуації, оскільки ті польські відділи, з німецького боку, почали вирізати українські села, а німці підкреслювали, що це кара за вбивства поляків.

Слід зазначити, що на ролі німців у ескалації українсько-польського протистояння наголошували й радянські джерела. Так, зокрема, коли у червні 1943 року першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову прочитали радіограму Василя Бегми про збройні сутички польського і українського населення, він висловив думку, що «це все справа рук німців» [17, с. 232; 20, с. 131]. Українська радянська історіографія розглядала українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни головню як спровоковану німецькими окупантами та їх агентурою акцію, спрямовану на збереження окупаційної влади [14, с. 244]. На ролі німців у розпалюванні національної ворожнечі наголошували у своїх книгах Михайло Наумов [27, с. 106], Микола Струтинський [36, с. 69], Семен Руднев [30, с. 67]. Деякі з них

Тарас Бульба-Боровець, 1945 р.

прямо вказували: «Розрахунок був простий: використовуючи всіляких негідників, посіяти національний розбрат, відвернути увагу населення від злочинів окупаційного режиму і цим самим послабити удари, що їх цей режим зазнавав від партизанів, які спирались на допомогу населення» [5, с. 71]. Вигідність для німців ситуації, що склалася, на думку радянських авторів, полягала у тому, що: по-перше, вони відводили від себе удар, спрямовуючи його на братовбивчу війну поляків і українців; по-друге, прикриваючись маскою «захисників» і «покровителів», з одного боку, українців, а з другого – поляків, гітлерівці проводили масове вигнання одних і других на роботи до Німеччини [18, с. 99-100]. У працях згаданих авторів наведено факти кривавих сутичок, нищення сіл на Волині та у Галичині, акцентуючи на злочинних діях українських загонів.

Виникає закономірне питання: з якою метою окупанти створювали польські шпцманшафти і загони жандармерії? Навіщо

вони подекуди підтримували польські бази самооборони? Численні факти свідчать, що це робилося задля поглиблення українсько-польського конфлікту, який давав можливість нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів, створити атмосферу підозри і страху, контролювати настрої населення, реалізувати класичне гасло «розділяй і владарюй». Гітлерівці вирішили використати поляків для боротьби з українською збройною силою, що зміцнювала свій вплив в Україні, відновити за допомогою польської поліції постачання продовольства з українських сіл. Вони вбачали в польській самообороні стримуючий антиукраїнський фактор на селі, розуміючи, що УПА буде відповідати атаками.

На зацікавленість окупантів у розпалюванні міжнаціонального конфлікту вказував і командир польського повстанського загону Роберт Сатановський. «Польській поліції дана німцями повна свобода дій, – повідомляв він секретарю ЦК КП(б)У Хрущову 5 листопада 1943 року. – На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини і звірства польська поліція, підбурювана на цей шлях німцями, мстить українському населенню взагалі. А як відомо, німецька пропаганда видає злочини націоналістів за справу рук радянських партизан і знаходить, треба визнати, відгук не лише серед поляків за Бугом, але й в частини поляків, які самі постраждали від націоналістів».

Як стверджувалося в одному з інформаційних матеріалів польського підпілля за грудень 1943 року, окупанти у ставленні до українців використовують подвійну тактику. З одного боку, вони дивляться крізь пальці на їхні антипольські кроки, а з іншого – здійснюють при кожній нагоді напади на українські збройні загони й тероризують населення. Наприклад, у селі Молодова за одного гітлерівця забито «30 бандитів» разом із родинами. Для цього було використано польську поліцію. Німецькі агенти, які свого часу були в УПА й організували по-

грома поляків, тепер упродовжувалися до лав українського народного козацтва.

З вищевказаних міркувань німці не були зацікавлені у вигнанні поляків з Волині і подекуди підтримували їхні бази самооборони, передусім у тих місцевостях, звідки вивозили збіжжя. Вони не бажали занархізувати становище, наприклад, у Галичині, особливо в період наближення фронту, і «залізною рукою» стримували українсько-польський конфлікт у нафтових районах, які працювали на потреби фронту. «Німці не атакували польських таборів, не переслідували й упівських чи бандерівських ватаг, – писав Юзеф Кусьмерек. – Знаю від певних людей, котрі не симпатизують ні німцям, ні росіянам, що місцеві командири доозброювали польські табори, виділяли їм амуніцію і гранати. При цьому вони не керувалися гуманітарними міркуваннями. Польсько-українська різня, той шал убивств був їм на руку. Від тих самих певних людей знаю, що вони [німці] зверталися до Лондона з приводу десантів. Це давало б польській стороні переваги в озброєнні, що знівелювало б кількісну перевагу українців» [47]. Постачання зброї польським базам самооборони давало можливість стягати контрибуцію з підвладних їм територій, водночас як УПА позбавляла німців цієї нагоди на контрольованих нею землях [42, с. 190-191].

Що це не були поодинокі випадки, а певна система, підтверджують спогади самих поляків. Так, Єжи Лелевель у книзі «Дівчата плачуть даремно» та Генрих Цибульський у спогадах «Червоні ночі» стверджують про неодноразове отримання великої кількості озброєння від німців.

Польський дослідник Анджей Леон Сова звертає увагу на те, що в генезу найбільшої і скоординованої акції знищення поляків у липні 1943 року лягла німецька провокація – створення польської поліції на місці української [54, с. 217]. З іншого боку, на думку Томаша Руга, в цей період на загострення українсько-польських стосунків вплинула

німецька пацифікаційно-переселенська акція «Werwolf», яка тривала від кінця червня до половини серпня 1943 р. [52, с. 67-69].

Знаходимо в історіографії і свідчення про пряму підтримку протиборчих сторін зброєю. Так, наприклад, Михайло Демкович-Добрянський, посилаючись на свідчення сина православного священика з Волині Миколи В-кого, стверджує, що місцеве гестапо постачало зброю і українським партизанам, і полякам [10, с. 50]. Водночас, навряд чи можна вважати виваженою позицію тих учасників «волинської дискусії», які висувають звинувачення, що німецька влада діяла у цьому конфлікті на польсько-українському [37] чи українському [13] боці.

Іншим прикладом заходів німецької влади на підтримання ворожнечі між українцями та поляками, який побіжно можна знайти в історіографії, є діяльність спеціальних груп під виглядом підпільних формувань. Так, зокрема, посилаючись на протоколи допитів «бульбівців» у радянських слідчих органах та спогади Василя Бегми й Луки Кизи [1; 2; 3], на прикладі подій у Гуті-Степанській, про це говорить львівський історик Костянтин Кондратюк [21, с. 109].

Частина польських авторів схиляється до думки, що ліквідація поляків не була в німецьких інтересах. При цьому свою позицію вони, окрім іншого, аргументують зацікавленістю німців у спокої в тилах, поміркованим запобіганням нападам (надання зброї базам самооборони, розміщення на Волині відділів польської поліції і т. д.) [49, с. 54]. З іншого боку, слід згадати й таких польських дослідників, як Т. А. Ольшанський, що покладають велику частину відповідальності на події на українсько-польському порубіжжі на німців, які створили

умови для розвитку акції на території, за яку як окупанти відповідали, а також не лише толерували, а й навіть стимулювали злочинну діяльність польських і українських колаборантів [48, с. 190].

Загалом, цілком слушно в історіографії – і в українській, і в польській – усталилося бачення політики німецької окупаційної адміністрації як віроломної, базованої на відомому принципі «*divide et impera*» («поділяй і володарюй»). Німці провокували українців до нападів на поляків, а з іншого боку репресії проти українців здійснювали руками поляків чи приписували їм. Опоередкованим аргументом на користь саме такої позиції може бути, на нашу думку, подібна поведінка німецької влади і на інших окупованих теренах. Наприклад, після розстрілу 17 вересня 1943 року 10 польських заручників за вбивство Марійюнаса Падаби Литовський комітет (*Vyrasnis Lietuvos Komitetas*) оцінив ці події так: «VLK вважає, що однією з німецьких цілей є розпалювання ненависті між литовцями та іншими національностями, які мешкають у Литві. Категорично засуджуючи подібну німецьку політику, VLK звертається до литовської спільноти, щоб не піддавалася на подібні провокації німецької окупаційної влади» [56, с. 312].

Тож, мабуть, слушною є позиція тих істориків (наприклад, Ришарда Торжецького), які стверджують, що на українсько-польському конфлікті завжди користав «той третій» (байдуже, чи німці, чи совети) [57, с. 260-261]. Тому, не абсолютизуючи роль третьої сторони в ескаляції протистояння, все ж ігнорувати цей чинник теж неправильно. Адже без його впливу події, ймовірно, розвивалися б інакше.

ДЖЕРЕЛА

1. Бегма В. А. Шляхи нескорених [про партизанський рух на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни.] / В. А. Бегма, Л. А. Кизя ; літ. запис П. Автомонова. – К. : Рад. письменник, 1962. – 503 с., іл.

2. Бегма В. А. Шляхи нескорених [про партизанський рух на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни] / В. А. Бегма, Л. А. Кизя ; літ. запис П. Автомонова. – К. : Дніпро, 1965. – 562 с., іл.
3. Бегма В. А. Пути непокорених / В. А. Бегма, Л. А. Кизя ; лит. запис П. Автомонова ; пер. с укр. А. Белановського. – М. : Воениздат, 1963. – 391 с., ил.
4. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин / Андрій Боляновський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.13. Україна у Другій світовій війні і українсько-польські стосунки. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – С. 68–119.
5. Бречак І. М. Бойові побратими: з історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / І. М. Бречак. – Львів : Каменяр, 1974. – 192 с.
6. В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941–1944 рр. – Рівне : Азалия, 1995. – 145 с. – (сер. «Реабілітовані історією»).
7. Гошовська В. А. Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смолянюк ; за заг. ред. Є. К. Марчука. – К. : [б. в.], 2003. – 164 с.
8. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Харків : Акта, 2011. – 478 с.
9. Гулай В. Етнополітичні конфлікти та етнічна мобілізація в Західній Україні в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 81–85.
10. Демкович-Добрянський М. Трагедія Другої світової війни / Михайло Демкович-Добрянський // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо–осінь). – С. 45–52.
11. Дзьобак В. Тарас Бульба і «Поліська Січ» / В. Дзьобак // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1–2. – С. 45–52.
12. Діак І. Волинсько-Холмська трагедія : наук.-публ. вид. / Іван Діак. – К. : Вид-во «Світ Успіху», 2010. – 183 с.
13. Зам'ятін В. Не змішувати історію з політикою / Віктор Зам'ятін // День. – 2003. – 15 березня. – С. 1, 5, 6.
14. Калитко С. Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія / за заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 242–247.
15. Карпухіна Т. О. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні під час Другої світової війни / Т. О. Карпухіна // Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців, 10–11 травня 2006 р. – Рівне, 2006. – С. 194–197.
16. Карпухіна Т. О. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні на другому етапі Великої Вітчизняної війни (1942–1945 років) / Т. О. Карпухіна // Актуальні проблеми історії України та всесвітньої історії. – 2006. – № 10. – С. 169–171.
17. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії НАН України, 1999. – 287 с.
18. Кизя Л. Є. Народні месники : з історії партизанського руху на Ровенщині / Л. Є. Кизя. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1960. – 172 с.
19. Киричук Ю. Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942–1943 рр. / Юрій Киричук, Володимир Мороховський // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні : зб. наук. праць / відп. ред. П. М. Чернега. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 157–161.
20. Киричук Ю. Українсько-польський збройний конфлікт 1942–1943 рр. / Юрій Киричук // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4 (9–10). – С. 130–133.
21. Кондратюк К. Дискусія / Костянтин Кондратюк // Україна – Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 20–22 трав. 1998 р. – Варшава : Turisa, 1998. – С. 109–110.

22. Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР / Микола Лебедь // Сучасність. – 1986. – Ч. 7–8. – С. 187–199.

23. Литвин В. Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К. : Наук. думка, 2006.

24. Мазур Г. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942–1945 рр. / Гжегож Мазур // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава : Tutsa, 2001. – С. 208–220.

25. Макар Ю. Холмщина в роки німецької окупації / Юрій Макар // Україна – Польща: важкі питання: Т. 10. Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. – Варшава : ТИРСА, 2006. – С. 199–231.

26. Наконечний В. Волинь – криваве поле геноциду (з історії масового знищення польського населення на Волині в 1943 році) / Владислав Наконечний // Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзн. нарис. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – С. 98–112.

27. Наумов М. Західний рейд : (Щоденник партизанського командира) / Михайло Наумов. – К. : Рад. письменник, 1969. – 278 с.

28. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І. К. Патриляк, М. А. Боровик]. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

29. Поляки перед історичним вибором. Із Збігневом Бжезинським розмовляв у Вашингтоні Кшиштоф Царевич // Універсум. – 2003. – № 5–6. – С. 26.

30. Руднев С. В. Щоденник про Карпатський рейд / С. В. Руднев. – К. : Укрполітвидав, 1948. – 68 с.

31. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни : док. з укр. архівів і польські публікації. – К. : Укр. вид. спілка, 2003. – 576 с.

32. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – 140 с.

33. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Юрій Сливка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.

34. Сміян К. П. Волинь в період німецької окупації 1941–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Сміян К. П. – Ужгород, 1996. – 18 с.

35. Сорока Ю. Польсько-українське військово-політичне протиборство у роки Другої світової війни / Юрій Сорока // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Універс, 2007. – Вип. 22. – С. 23–27.

36. Струтинский Н. В. Дорогой бессмертия : док. повесть / Н. В. Струтинский. – Львов : Кн.-журн. изд-во, 1963. – 174 с.

37. Терещук Г. Правда про збройний міжнаціональний конфлікт на Волині 1943 року / Галина Терещук // Політика і культура. – 2003. – № 9 (188). – С. 26–27.

38. Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 250–262.

39. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. конф. / за ред. П. М. Чернеги. – Київ ; Краків, 2002. – С. 143–146.

40. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 28–31.

41. Трофимович В. Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Вісник Львівської комерційної академії. Серія : «Гуманітарні науки» / голов. ред. Гелей С. Д. – Львів : Коопосвіта, 2000. – Вип. 3. – С. 49–57.

42. Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 / Володимир Трофимович // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tutsa, 2001. – С. 181–207.

43. Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935–45 рр. / Володимир Трофимович // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2003. – № 28. – С. 118–146.

44. Чайковський А. Волинь 1942–1944 рр. : трагічна сторінка української історії / Анатолій Чайковський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : наук. зб. Вип. 30. Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 24–25 берез. 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 235–239.

45. Biegański W. Polacy w ruchu oporu narodów Europy, 1939–1945 / Witold Biegański, Mieczysław Juchniewicz, Stanisław Okęcki. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1977. – 661, [2] s., [5] k. map : il.

46. Izdebski A. Kapitan Gołębiowski żołnierz Międzymorza / Andrzej Izdebski. – Kraków: Wydawnictwo Krakowskiego Oddziału Pomost, 1993. – [4], 8, [2] s.

47. Kuśmierek J. Przegrana Ukraina / J. Kuśmierek // Po prostu. – 1990. – Nr. 12. – S. 15.

48. Łukaszyw J. Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / Jan Łukaszyw // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 159–199.

49. Markowski D. Płonące Kresy: Operacja «Burza» na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / Damian Markowski. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2011. – 315, [1] s. : il.

50. Mazur G. Niemcy i Sowietci a antypolska akcja UPA / Grzegorz Mazur // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu/ – Warszawa : IPN, 2003. – S. 121–132.

51. Polska polityka wschodnia // Zamorządność. – 1984. – Nr. 94. – S. 3–4

52. Ryg T. I zostanie tylko pustynia: osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948: gmina Cieszanów, powiat Lubaczów / Tomasz Ryg. – Rzeszyw: IPN–KSZpNP, 2011. – 428 s., [16] s. tabl. il.

53. Rosiński A. Dramaryczne sąsiedztwo / A. Rosiński // PARADA. Tygodnik łudzki. – 1994. – 23 czerwca. – S. 6.

54. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – 342 s.

55. Szcześniak A. Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.

56. Tomaszewski L. Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945 / Longin Tomaszewski. – Wyd. 3 popr. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2010. – 723, [1] s., [48] s. tabl. : il.

57. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – 348 s.

58. Turowski J. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / oprac. Jyżef Turowski i Władysław Siemaszko ; Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej, Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie. – Warszawa : Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce : Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. – 180 s.

59. Zygmuntowicz S. Niemcy i Sowietci wobec wydarzeń wołyńskich w czasie II wojny światowej / Sebastian Zygmuntowicz // Pamięć i nadzieja / opracował Stanisław Koszewski. – Chełm : Stowarzyszenie «Pamięć i Nadzieja», 2010. – S. 87–113.